
GHEORGHE LAZAROVICI*, CORNELIA MAGDA LAZAROVICI*

CONTRIBUȚII PRIVIND ARHITECTURA ENEOLITICULUI DIN BANAT, CRIȘANA ȘI TRANSILVANIA

Abstract: The Vinča C "shock" in the centre and west of the country, as well as its related phenomena in the south and east have determined the appearance of copper metallurgy. For the western and southern areas the copper centres are located at Rudna Glava, Maidanpek, Belovode and for the eastern part at Ai Bunar, Prochorovo, Medni Rid etc. The first copper objects and deposits appear during the late Vinča phases (Vinča, Divostin, Fafos, Pločnik. Copper objects have been found in all the phases of the Romanian Middle Neolithic. For all the Eneolithic civilisations the copper metallurgy becomes an art. These phenomena have had a great influence upon the Eneolithic architecture. Origin. The origin of this culture seem to be somewhere in the south, but the way it has spread from there is not very clear. Twelve painted Foeni sherds have been found at Vinča (inf. Draga Garașanin). It is possible that there are more Foeni materials but they are mistaken for Vinča ones (the red painted ones). This leads to the conclusion that the Petrești culture has spread from Greek Thrace through Macedonia and Serbia. The researches at Foeni (Drașovean) and Parța (Ciubotaru) have brought new arguments regarding its southern origins and its periodisation. At Parța tell 2, the Vinča C1 horizon, or in the new opinion the Vinča C1 beginning of C2 horizon, is followed by a Petrești horizon (when we speak of C1, C2 and C3 we refer to the new opinions. At Foeni, the Foeni group habitation materializes in several horizons with no Vinča C materials. At Parța - Ob. 2 the Foeni materials appear after a Vinča C2 horizon and at Chișoda after a Vinča C horizon. Other discoveries are at Șoimuș, Mintia, Turdaș, Pian, Noșlac, Vișoara, Zau etc. The genesis of the group Iclod and of the Petrești culture is based upon a Turdaș I - Lumea Nouă horizon. After the Foeni-Iclod I level appear the first Petrești A materials. The Iclod I phase, already formed continues to exist and is contemporary with Petrești A and the group Suplac I. Area. This culture is found in Transylvania with the exception of Banat, where the discoveries have been considered Foeni materials. The most important settlement is at Petrești (near Sebeș). Other important excavations are at Pian, Daia Română, Tărtăria, Alba Iulia – Lumea Nouă, Ghirbom, Cheile Turzii, Baci - Str. Nouă, Archiud, Zau etc. Evolution. Iuliu Paul has established 3 phases for Transylvania: A, AB and B. The research of Fl. Drașovean seems to indicate a new phase, older than phase A defined as Foeni group. The radiocarbon data indicate for the phases established by I. Paul an evolution between 3950 - 3760 B. C. Petrești and Foeni imports have been found in Crișana at Oradea Salca, in an Herpály – Salca horizon and at Herpály. This allows us to establish several synchronisms based on the relative chronology. Settlements. The settlements have several habitation levels, indicated by firing horizons. In the older phase, the settlements were situated on terraces of rivers; in the following phases they are located on various relief forms. We do not have too much information regarding the inner organisation of the settlements; the data we have concern especially the houses. I. Paul talks about more than 60 settlements. Several main settlements have a correspondent settlement, the so-called "pair settlements" ("Paar – Siedlungen") that are situated close to each other. They belong to what I. Paul calls "Blutzeit" (a period of maximum development). Houses. There have been found pit houses (massive constructions with an evolved wooden architecture), huts and surface houses with a suspended floor and special architecture. The constructions show that these communities mastered very well carpentry and clay related crafts. The houses of the first horizons of phase A have about 12-16 m². The houses of the next horizons have improved wall structures with traces of pillars and rods. In the third horizon there is a thick floor (platform); in the fourth horizon the platforms are thick and burned (Cașolț – Poiana în Pisc similar to the ones of the Cucuteni culture). The houses with a wooden platform and a thick layer of clay appear starting with Petrești A2 and are still present in phase Petrești AB. Paul is the first one to demonstrate the existence of houses with a suspended floor either on pillars

---

* Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj Napoca. e-mail: ghlazarovici@yahoo.com

or on beams. The floor was accidentally burned after the settlement's abandon. *The religious architecture.* At Pianul de Jos a triangular monumental altar with the margins decorated with semi-round ogives has been discovered. On the altar had been placed several pots, some of them painted and probably containing offerings. The pieces and the altar suggest rituals connected to the fertility cult. A similar altar with pots has been found at Vestő, in Hungary. The first copper objects and deposits appear during the late Vinča phases (Vinča, Divostin, Fafos, Pločnik: Jovanović, 1979). Copper objects have been found in all the phases of the Romanian Middle Neolithic. For all the Eneolithic civilisations the copper metallurgy becomes an art. These phenomena have had a great influence upon the Eneolithic architecture.

The Tiszapolgár culture. *Origin and area.* The origin of this culture is still questionable. It appears suddenly, already formed over a vast area that includes Hungary, Yugoslavia, Slovakia and Romania (only Banat and Transylvania). There are different and various opinions regarding this matter. The local features have influenced its evolution through synthesis or transmission of specific elements. In south Banat (at Cuptoare - Sfogeia and Slatina Timiș) there are synthesis with the Sălcuța culture. *Evolution, chronology and stratigraphy.* In Banat, Transylvania and partially, in Crișana there are two evolution phases, the last one having Bodrogkeresztúr elements. Sometimes, it has been considered that there are three evolution phases, but this opinion has not been confirmed by the stratigraphical data. *Settlements.* The settlements are not very large, only 2 - 4 ha. They have thick cultural strata (40 - 60 cm), very rich in pottery and bones. The most important research is at Parța. The level IIIB of the Banat culture and the oldest Tiszapolgár materials are almost contemporary. The Tiszapolgár materials cover more than 2 ha but close to this area there are other 4 settlements (about 2 - 4 km distance). Small settlements are at Sântana (Arad district, a tell with 30 m diameter) and a settlement that covers over 200 m, in Slovakia at Lučky (1 ha). At Tibava is mentioned a 30 ha settlement. *Houses.* Pit houses, semi-subterranean houses and surface houses have been discovered. The walls were built using one of the two existing building systems. The dimensions of the houses vary. At Parța houses range from 7,5 to 30 m²; in Crișana at Oradea-Salca they range from 25 to 27 m². In Transylvania, at Zalău-Valea Mișii houses had 13, 5 m² and at Reci they ranged 7,5 to 10 m². The houses at Reci had a clay platform similar to the Cucuteni houses. At Parța, the foundation ditch of the wall is marked from place to place by big and deep postholes, although the remains are not as well preserved as in the case of the previous houses. *Semi-subterranean houses.* At Parța, semi-subterranean house no. 14 (4b level) has the plan in the form of a beam, with round margins. Its dimensions are 5,5 x 2,5 x 0,35 m. Close to it postholes have been found. The long axis was oriented SE-NW. *Pit house.* At Parța have been discovered 2 such complexes, both with a flat bottom and no other interior arrangements. In Crișana, at Oradea Salca the pit houses were larger and deeper. *Fortification systems.* At Parța, several fortification elements have been excavated. Among these, the most important one is palisade no. 17. The small ditch of the palisade had a "U" shaped profile and was 30 - 40 cm large. In the same settlements 2 ditches from settlement V had similar dimensions and profiles; the palisades at Iclod were also similar to it. Another small ditch 17b, level 4 was situated on the southern margin of the settlement. It was bigger as ditch 17. Ditch 17b has been dug in an older Tiszapolgár level. A posthole reaches - 370 cm depth, which means that in the ditch was built a strong wooded palisade that protected the settlement in the south. This palisade is 1m higher than the other Neolithic palisades from the area, but it is deeper. Ditch 121, level 4 (50-60 cm wide). The ditch had from place to place postholes at about 1,50 m from each other, as at Iclod. In the middle of the ditch was a pit containing offerings.

The Bodrogkeresztúr - Decea Mureșului Culture. *Origin and area.* Some archaeologist believe that this culture continues the evolution of the Tiszapolgár culture to which southern influences are added. P. Roman believes that this culture has Sălcuța and Ariusd elements. M. Garašanin, on the other hand, believes that through Lengyel this culture is connected to the Balkano-Anatolian complex. Despite all this, the architecture of the settlements does not show southern influences. This culture has spread in east and west of Banat, partially in Vojvodina, Hungary, Slovakia, in Crișana and Transylvania. The most important discoveries are at Ostrovu Corbului, Pecica- *Forgaci* and Deva. *Evolution, chronology and stratigraphy.* Chronologically this culture follows after the Sălcuța IIIB levels, with Early and Developed Tiszapolgár imports. The culture has evolved between 4000-3700 B.C. *Settlements and houses.* The settlements are situated on river courses; they are not very large and have not been thoroughly investigated. Similar small settlements have been discovered in Hungary at Tarnabod. The discoveries are interpreted considering the shepherdly character of the settlements. A more important settlement has been discovered at Pecica - *Forgaci*.

Keywords: eneolithic, Petrești culture, Tiszapolgár culture, Bodrogkeresztúr - Decea Mureșului culture, settlements, houses, fortification systems, religious architecture.

„Șocol” Vinča C, pentru zonele de centru și de vest ale țării, și alte fenomene înrudite pentru cele de sud și est au determinat apariția metalurgiei aramei și a civilizațiilor care o folosesc (Lazarovici 1987, 1994 și bibl. problemei). Pentru zonele de vest și sud centrele de exploatarea cuprului sunt cele de la Rudna Glava, Maidanpek (Jovanović 1971: 18-21; 1979: 42-46; 1996; Ottawai 1996), Zlot, Belovode (Tasić 1968), pentru cele de est sunt cele de la Ai Bunar (Cernâh 1978: 56- 76; 1996), Prochorovo, Medni Rid și altele (Pernicka et al. 1997: 143-145).

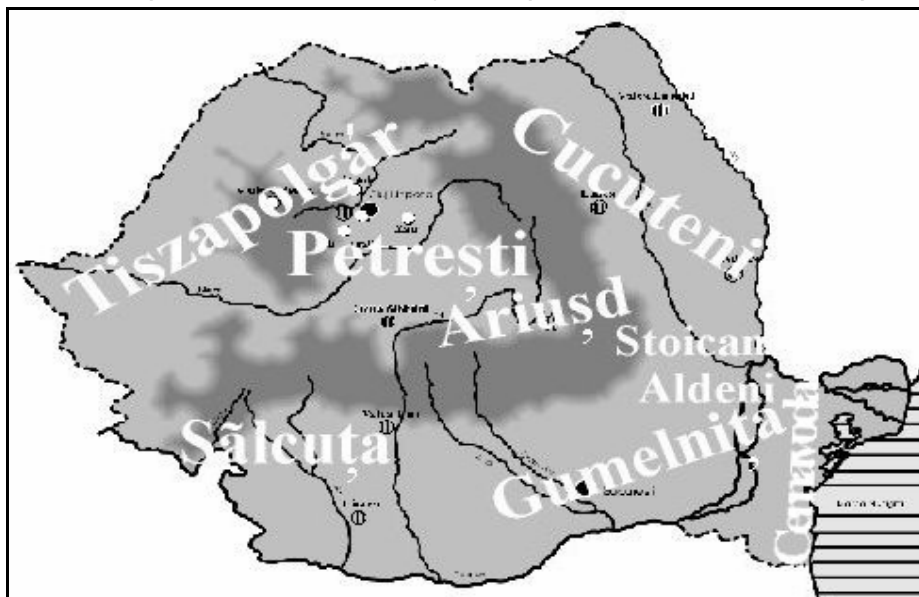

Fig.1 Harta descoperirilor eneolitice timpurii

Epoca eneolitică are mai multe etape:

Timpurie: pentru care sunt o serie de civilizații importante, unele contemporane cu fazele evoluate Vinča C2-C3, D1, la care se adaugă culturile Precucuteni I-III, Petrești, grup Foeni și Petrești A, Sălcuța I și Gumelnița A1, Stoicani - Aldeni, Cucuteni A1; (Lazarovici 1987; Mantu 1998: 135 și urm.; Drașovean 1995, 1997; Drașovean et al. 1996; Dragomir 1983: vezi la aceștia bibl. mai veche).

Dezvoltată: Vinča D2-D3 (D3 numai în Bulgaria), Petrești AB, B, Sălcuța II-IIIa, Cucuteni A2-A4, Cernavodă I și Tiszapolgár (răspândită în Banatul central și de nord, Crișana, Transilvania), Gumelnița A2-B1 (Lazarovici 1987; Mantu 1998: 135 și urm.; Drașovean 1995, 1997; Drașovean et al. 1996; Iercoșan 1997 și bibl. la aceștia).

Târzie: post Vinča, Tiszapolgár târziu – Bodrogkeresztúr A, Bodrogkeresztúr B = foarte pastilate Cucuteni AB-B (Luca 1999; Cucuteni 1997 și bibl.).

Finală ?: Ar mai exista o perioadă (**eneoliticul final**) dat ea a fost considerată ca perioadă de tranziție și ar cuprinde de la cultura Coțofeni și grupele înrudite sau contemporane (Cernavodă III-Boleráz , Horodiștea – Foltești).

Aceasta ar ține însă de un alt sistem pentru care mai potrivit ar fi termenul de **Kupferzeit** (Horedt 1968), noțiune care nu este acceptată de un grup mai larg de

specialiști (deși uneori termenul este folosit: Roman *The Late Coope Age. The Coțofeni Culture, BAR*). Ea ar fi cuprins descoperirile eneoliticului dezvoltat și până în a treia perioadă a bronzului timpuriu.

Primele obiecte și depozite de obiecte de cupru apar în fazele târzii ale culturii Vinča - Vinča, Divostin, Fafos, Pločnik (Jovanović 1979 și bibl.), deși în tot neoliticul dezvoltat românesc apar obiecte de cupru (Horedt 1968), iar metalurgia cuprului cunoaște mai multe grupe distincte de piese pe baza analizelor: cupru două, cupru arsenic, bronz arsenic ș.a. (Ciorteza, Lazarovici 1996; Lazarovici et al. 1995; Beșliu et al. 1992; 2000). În toate civilizațiile eneolitice metalurgia cuprului din meșteșug devine o adevărată artă. Toate acestea au avut influențe asupra arhitecturii eneolitice, a modului de viață economic, social, politic, religios.

Cultura Petrești

Comentarii privind originea. Originea acestei civilizații este sudică. Nașterea ei a început în Banat și a fost definitivată în Transilvania, unde a îmbrăcat aspectele și a avut evoluția pe care o cunoaștem în prezent (Paul 1992 și bibl.; 1995).

Drumul pe care îl parcurge această civilizație, în migrarea ei din spre sud spre nord nu a fost clar definit, dar după faptul că asemenea descoperiri sunt cunoscute în Serbia, deși puține, dar este posibil ca numărul lor să fie mai mare. La Vinča există a cca. 12 (inf. amabile Draga Garašanin 1985), de cea mai bună factură Foeni, pictată (foarte probabil acolo sunt mai multe dar care se confundă cu cele vinčiene). Specia roșie ne îndreptățește a vedea această cale din Tracia greacă (Olinthos, Dikili Tash I) prin Macedonia - Serbia.

Cercetările de la Foeni (Drașovean 1997) și Parța (Drașovean – Ciubotaru: Ciubotaru 1999) nu lasă nici un dubiu privind originea sudică și datarea ei. Ea suprapune, la Parța - *Tellul 2*, un orizont cu un strat de cultură cu mai multe complexe, de fază Vinča C1 în accepțiunea veche sau prima parte a lui C2 în noile opinii. Când vorbim de C1, C2, C3 ne referim la noile opinii (Schier 1995).

Există o etapă mai veche, ce corespunde depunerilor de la Vinča după 6,5 m, faza 6 în accepțiunea lui W. Schier (Schier 1995: 227, fig.125a-b, 126-127), ultima parte a fostei faze Vinča B2 dar fiind vorba de o evoluție lineară ar trebui considerată ca o Vinča C1, fosta fază Gradačka la M. Garašanin (Garašanin 1989; 1993; Schier 1995: 311) sau B2/C la noi, dar fără elementele de retardare (Lazarovici 1991: 78-80, 110-114, 115-120). Faza 7 cu două grupe ar fi fostul Vinča C1, acum C2 (la Vinča 6 - 5,5) și a doua parte 5,4 – 5 m la Vinča, practic o Vinča C3. (Schier 1995: 230, fig. 127).

Grupul Foeni în stațiunea de la Foeni are mai multe orizonturi, dar fără multe materiale Vinča C, dovada existenței unei migrații cu aport clar de poluție. La Parța – în *Tellul 2*, după un strat Vinča C1-2 urmează depunerile Foeni. La Chișoda după un strat Vinča C apar materiale Foeni. Descoperiri de tip Foeni mai apar la Unip, iar în Transilvania la Șoimuș (Drașovean, Rotea 1986), Mintia (Drașovean, Luca 1990), Turdaș (Drașovean 1996: 97; Luca 1996; 1997: 73), Pian, Noșlac, Vișoara și Zau (Lazarovici 2000: 35-52) ș.a. (Drașovean 1997 și bibl.).

La Zau, după mai multe nivele CCTLNIS (Lazarovici 2000: faza II evoluat, la noi), cu materiale Turdaș (cele caracteristice sunt între 3-10%, dar numai anumite specii pot fi separate - cele incizate, incizate și pictate sau formele patruleterate),

există un orizont cu depuneri Petrești - grup Foeni din care se naște Petrești A, cu contribuția elementelor CCTLNIS târziu (CCTLNIS III) și Iclod I, elemente neseeparabile acolo.

Descoperiri de tip Foeni mai apar și în alte stațiuni neolitice târzii din Transilvania. La Cluj - *Baba Novac* a apărut un fragment de strachină (P. 92.057) similară celor de la Parța (Lazarovici 1987-1988: 1016). La Archiud apare o strachină cu gură de scurgere tip Foeni - *Parța ob. 2* (Drașovean 1997: fig.19/4).

Deci, geneza culturii Petrești este pe fondul CCTLNI evoluat (cu materiale Turdaș) și cu aportul sudic al aspectului Foeni. După acest strat Foeni – Iclod I, la Zau se nasc cele mai timpurii materiale Petrești A. Trecerea este cursivă, progresivă. Faza Iclod I, deja formată în etapele târzii CCTLNI continuă și dăinuie, fiind contemporană cu Petrești A și cu grupul Suplac I. Noi facem diferențe prin CCTLNI grup transilvănean, CCTLNIS aspect din nordul Transilvaniei și NE Crișanei.

Răspândirea. Aria de răspândire a culturii Petrești cuprinde lunca Mureșului Podișul și Cîmpia Transilvaniei, - în afară de Banat unde descoperirile au fost atribuite grupului Foeni - în mai multe situri. Stațiunea eponimă este cea de la Petrești (lângă Sebeș). Mai importante prin cercetările lor sau bogăția materialului sunt cele de la Pian, Daia Română, Tărtăria, Alba Iulia – Lumea Nouă, Ghirbom, Cheile Turzii, Baci - *Str. Nouă*, Archiud, Zau ș.a. (Paul 1992; 1995).

Pentru Transilvania au fost stabilite, de către Iuliu Paul, fazele A, AB și B. Periodizare care acoperă în cea mai mare parte realitățile din Transilvania la acest stadiu de analiză. Cercetările lui Fl. Drașovean ar presupune o nouă etapă mai veche decât faza A definite, ca grup Foeni. Datele de cronologie absolută, C14, indică pentru fazele lui I. Paul următoarele date între 3.950 - 3.760 î. Ch. (ne calibrate) pentru descoperirile de la Daia Română, determinări făcute la Berlin. Importuri ale culturii Petrești și ale grupului Foeni au fost semnalate în Crișana la Oradea Salca, în mediu Herpály - Salca și în imediata vecinătate în Ungaria, la Herpály (Kalicz, Raczky 1987: 119, fig.30), ceea ce permite stabilirea unor sincronisme de cronologie relativă.

Așezările. Stațiunile sunt amplasate pe cele mai variate forme de relief. Cel mai adesea sunt marile terase ale Mureșului, pe Oltul transilvan (Paul 1992: 20). De multe ori sunt alese dealuri cu pante line sau terase pe care sunt grupuri de locuințe. Alteori sunt preferate locuri înalte - un caz la Petrești – *Pășunea din Deal* (Paul 1992: 20-21) la 700 m altitudine, faza Petrești B. Uneori, sunt pe mici dealuri sau terase care foarte probabil aveau pe margini palisade sau panta era accentuată (Fig.2-3).

Practic, locuri fortificate naturale sau care permiteau montarea unor palisade. Asemenea situații în eneolitic apar atât în culturile Cucuteni (Cucuteni 1997: 16-23), la Cucuteni, Malu, Ruginoasa ș.a. (Lazarovici, Lazarovici 2002) sau în cultura Bodroghkeresztúr (Fig.20) la Pecica (Luca 1999).

Așezările au mai multe nivele de locuințe, marcate de orizonturi de incendiere. În faza veche sunt pe terasele marilor râuri, apoi ocupă cele mai felurite forme de teren. Date amănunțite despre organizarea internă a așezărilor nu sunt. Săpăturile au fost din secțiuni și casete, cercetările urmărind dispunerea și intensitatea locuințelor motiv pentru care sunt date mai ales despre locuințe. Lipsa unor suprafețe sau mai multe secțiuni în zone presupuse a fi fortificate nu a permis, de cele mai multe ori identificarea sistemelor de fortificare.

Pe baza unor analize amănunțite I. Paul sesizează, în cele 60 de stațiuni, că în unele zone, unde există stațiuni principale apar și stațiuni pereche, „Paar-Siedlung” aflate la mică distanță, fiind în perioada de maximă înflorire „Blutzeit” la I. Paul (Paul 1995: 96). Un tip asemănător de așezări apar la Însurăței și alte așezări din cultura Gumelnița, de la valea Călmățuiului (Pandrea et al. 1997: 202-203, fig.2/1, 5/2, 6/1). Ele apar și mai târziu în descoperirile Bodrogkeresztúr de la Pecica - *Forgaci* (Luca 1999: 13), (mai jos Fig.20).

O asemenea situație apare și la Zau de Câmpie (cercetările noastre) unde în așezarea principală - aflată în vatra satului, în punctul la *Grădiniță*, în orizonturile CCTLNIS (Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod), o fază evoluată - apar descoperiri de tip Foeni și Iclod I (Lazarovici 2000). La cca. 1 km distanță este un alt sit, în punctul Zau - *La Bufet*, contemporan și care evoluează în paralel sunt materiale cu evoluție similară, o anumită perioadă de timp, poate cu mai multe elemente Iclod sau o sinteză Iclod - Petrești.

La Pianul de Jos stațiunea este situată pe o terasă, dominată de o înălțime. La marginile terasei panta este accentuată, prielnică montării unei palisade sau unui gard. La Cojocna, într-o stațiune Iclod – Petrești (vezi mai jos), aflată într-o zonă bogată în zăcămintele de sare locuirile sunt pe pante (descoperiri inedite). În stațiunea de la Zau de Câmpie locuirile Petrești (Petrești grup Foeni, Petrești A) sunt pe o largă terasă unde suprapun locuiri CCTLNI târzii cu care are loc o conviețuire și o sinteză culturală de scurtă durată, după care se nasc descoperirile de tip Petrești A.

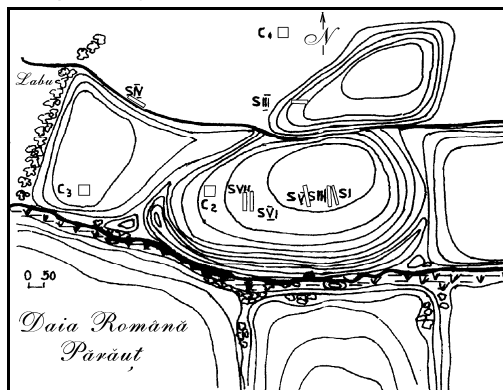

Fig.2 Daia Română – Părăuț, cultura Petrești.

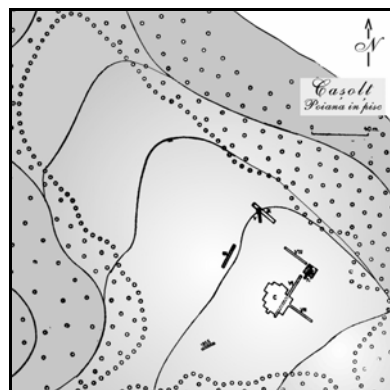

Fig.3 Cașolt - Poiana în pisc, cultura Petrești.

În Câmpia Transilvaniei are loc o sinteză Iclod – Petrești, petrecută în vremea fazei Petrești AB după cum reiese din observațiile de la Țaga (Lazarovici et al. 1996c, 1997a, 2000a, 2001b), Baci (Maxim - Kalmar 1991a) și Fundătura (Lazarovici et al. 1996b). Asemenea descoperiri sunt la Livada (în spatele Gării, materiale inedite în MNIT), Căian (inedit), Cojocna și Vlaha - *Dîmb* (Kalmar 1985; Kalmar 1984: 395-396; Lazarovici, Nemeti 1983: 18, n. 14).

Locuințele. Locuințele acestei civilizații au bordeie și construcții masive cu o evoluată arhitectură în lemn formată din locuințe fără podea, locuințe cu podea din lut și cu podeaua suspendată, cu o arhitectură deosebită ceea ce dovedește o stăpânire înaltă a meșteșugului în lut și lemn, ce nu a fost egalat în Transilvania (Paul 1967, 1993, 1995).

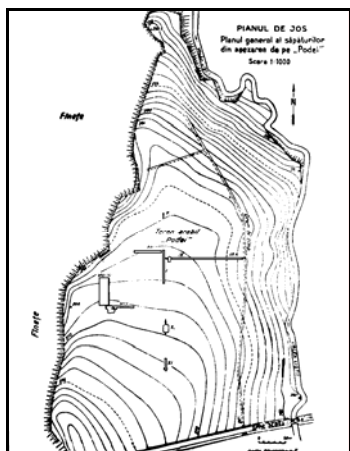

Fig.4 Pianul de Jos, după I. Paul.

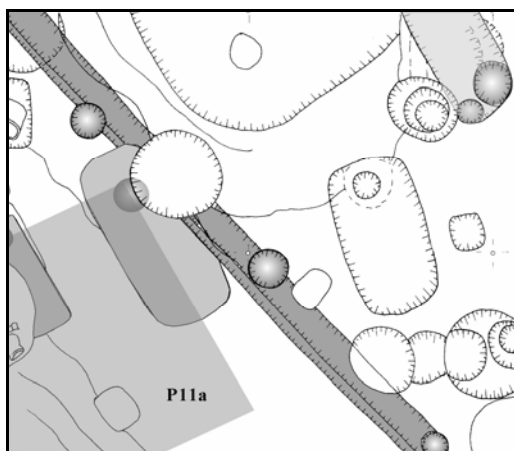

Fig.5 Zau de Câmpie, nivele CCTLNI și Petrești.

Iuliu Paul precizează că în fazele A locuințele sunt de dimensiuni mijlocii 3 x 4 sau 4 x 6 m. Următorul orizont de locuințe II are 4 grupe: cu o structură evoluată a pereților, urme de pari, nuiele. În cel de-al treilea orizont de locuire sunt locuințele, cu o podea groasă, al patrulea II4 platforme groase, arse ca la Cașolt – *Poiana în Pisc*, similare celor din Cucuteni – *Typus ploščadki*. Cele cu platformă de lemn și strat gros de lut sunt din faza Petrești A2 (Paul 1992: 16 și urm.; 1995: 114 și urm.).

La Mihalt și Ghirbom, în nivel Petrești AB, sunt locuințe cu platformă de lemn acoperită cu lut. Cele mai multe din acestea sunt construite pe podea suspendată, parțial (cele în pantă). I. Paul este primul care demonstrează existența unor locuințe cu podeaua suspendată fie pe piloni, fie pe bârne, iar arderea este pusă pe seama incendiului mării mase lemnoase uscate.

Arhitectura culturii Petrești are multe elemente comune cu cea de la Parța. Vehemența cu care Vl. Dumitrescu a atacat opiniile și reconstituirile lui I. Paul (Dumitrescu 1968: 389 și urm.), critici bazate cel mai adesea pe logică și pe observațiile din Moldova și nu pe constatările autorului săpăturilor (Paul 1967) a dus la stagnarea unor încercări de reconstituire și reconsiderarea arhitecturii eneolitice, până la publicarea lucrării monografice asupra culturii Petrești (Paul 1993).

Mai mult, încă odată cu publicarea descoperirilor de la Hăbășești era clar că existau locuințe cu etaj. (este vorba de locuințele 15 și 25). Locuința 15 era situată în centrul stațiunii (Dumitrescu et al. 1954: 74-81) deși erau considerate ca fiind de la perete, deși puteau constitui reparații ulterioare ale podelei. În locuința 25 „sub stratul de deasupra (ultimul din punct de vedere cronologic), printre crăpăturile stratului inferior de chirpici ars, s-au descoperit foarte multe vase unele stând în poziție verticală... aceste două straturi de chirpici erau intrutotul similare – aspect, componența lutului, grosimea lui, felul și direcția amprentelor etc.” Toate acestea ne îndreptățesc că credem că este vorba de locuințe cu podeaua suspendată și cu etaj. Situații întâlnite în Transilvania și în Banat. De altfel Marchevici afirmase deja că în cultura Cucuteni sunt locuințe cu etaj, idee împărtășită și de alți specialiști.

Tipurile de locuințe (Fig.7-8) descoperite la Foeni (Drașovean 1997) și Parța – Ob. 2 (Ciubotaru 1999, 2002), ambele din grupul Foeni, au analogii în arhitectura de la Gomolava (Brukner 1980, 1990), locuințe cu gropi mari, săpate în trepte care demonstrează montarea unor stâlpi masivi, îngropați adânc (gropile în trepte și foarte probabil cu stâlpi de sprijin).

Asemenea tip apare și în orizonturile CCTLNI de la Zau. Acestea au podeaua groasă din lut. În fazele vechi, într-un caz, podeaua a fost bătută și arsă înainte de ridicarea construcției (săpătură Gh. Lazarovici, V. Lazăr, Z. Maxim).

Ele sunt realizate sub influența celor mai timpurii etape Vinča C, deși la nivel Vinča C se cunosc și locuințele cu șanț pentru fundația pereților cum sunt cele de la Opoș (Tringham et al. 1992), locuințe caracteristice neoliticului mijlociu și dezvoltat. Ele apar la Zorlențu Mare (Lazarovici 1979: pl. IE). Trebuie remarcat că în neoliticul mijlociu și târziu din NV României, la Suplacu de Barcău în toate orizonturile și săpăturile (Oradea, Sălaj, Cluj) au apărut locuințe cu fundație și stâlpi masivi.

Reconstituirile noastre de la Gomolava (Fig.8) pot reprezenta un model pentru arhitectura timpurie a culturii Petrești de la Foeni (Fig.7) și Zau (Fig.6). Numeroasele suprapuneri de asemenea complexe dovedesc o intensă activitate edilitară (Fig.6-8).

Arhitectură Religioasă. La Pianul de Jos (Fig. 9) a fost descoperit un altar monumental, de formă triunghiulară, decorat pe margini cu ogive semirotunde. Pe acesta s-au descoperit mai multe vase, unele pictate, foarte probabil cu ofrande de produse (Paul 1995: 80 și urm, fig.1-2, 4). Piese asociate pe altar sugerează practici legate de cultul fertilității.

Piesa și obiectele depuse pe altar au analogii în sanctuarul de la Vestö, din Ungaria, fiind vorba tot de plastică monumentală aflată în sanctuare comunitare, cum pare a fi piesa de la Pian.

La Ghibom, după planul publicat al construcției de cult am reconstituit clădirea de mai jos (Fig.4), având ca bază de pornire modelele publicate de I. Paul. Nu am insistat asupra locului obiectelor, nefiind tema noastră de studiu acum.

Depuneri rituale la construcții. Pentru cultura Petrești nu avem informații, dar în epoca neo- eneolitică sunt amintite asemenea obiceiuri în Moldova (Dumitrescu et al. 1954: 393: s.v. "vaselor de fundație" la Traian - *Dealul Fântânilor*; Laszló 1993a) precum și în stațiunile neoliticului dezvoltat din Banat.

Este vorba de depuneri rituale de vâscioare de copil, obiecte cu rol apotropaic, obiecte de cult: în P8 și la intrarea de vest a Sanctuarului 2, vasele din groapa 63, Sanctuarul 1; toate de la Parța, în cultura Banatului (Lazarovici et al. 2001: 111, 212-214, 225, pl.33-36).

Cranii, coarne, trofee de taur sau taur sălbatec (*bos primigenius*) au fost descoperite în gropi, în vecinătatea locuințelor neolitice dar nu știm precis dacă erau legate de ritualul de fundare sau depuneri de altă natură. Totuși, ritualuri legate de fundarea unui sit credem că sunt depunerile animale de la Zau, **groapa 4**, în **groapa 19** (trofee de taur) (Lazarovici, Lazarovici 2002: fig. 86), la Parța - **Groapa 121** și **coliba 136** (Parța I.1: 96, 175, fig. 140), la Zorlențu Mare (inedit, în secțiunea din 1963, la -2,8 m) și altele (Verbița, Cîrcea, Grădinile – **Groapa 1**: bibl. la Nica 1981: 32).

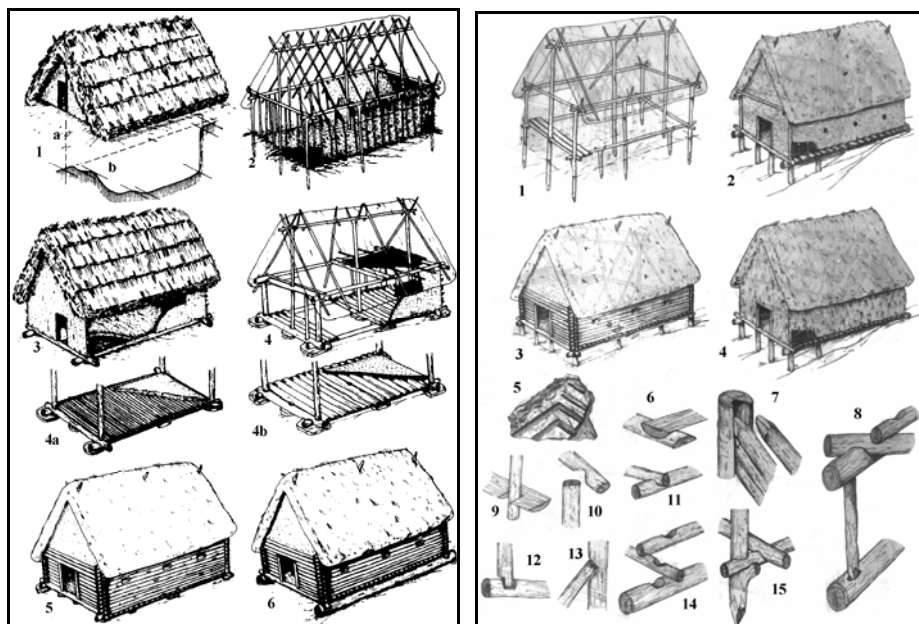

Fig.6 Reconstituiri de locuințe (stânga) și sisteme de îmbinare - dreapta după I. Paul).

Cultura Tiszapolgár

Originea și răspândirea. Originea acestei civilizații ridică încă semne de întrebare deoarece în vastul teritoriu ce cuprinde Ungaria, Iugoslavia, Slovacia, iar în România Banatul și Transilvania ea apare brusc, gata formată. În fiecare din aceste țări sau provincii s-au exprimat opinii diferite similare sau convergente. În fiecare din aceste zone s-au constatat elemente locale dar și străine. Fondul local și-a impus prezența în diferite zone fie prin sinteze, fie prin transmiterea unor elemente specifice, de unde, credem noi, marea varietate de grupe. În sudul Banatului (la Cuptoare - *Sfoge* și Slatina Timiș) se constată sinteze cu Sălcuța. În nordul Banatului sunt influențe ale culturii Banatului sau grupului Bucovăț. În Transilvania se constată fie sinteze fie contribuții Petrești (la Cheile Turenilor sau în peșterile de la Nandru).

Evoluția, cronologie, stratigrafie. Pe teritoriul Banatului și Transilvaniei și parțial în Crișana sunt două etape de evoluție, una în plină desfășurare cu ceramică, bună, cenușie, alta cu elemente Bodrogkeresztúr. Uneori s-au considerat a fi trei etape dar acestea nu au fost confirmate de date stratigrafice clare.

Așezări. Așezările nu sunt prea întinse, având 2-4 hectare. Acestea au straturi de cultură groase de 40-60 cm cu o mare bogăție de ceramică și oase. Cele mai ample cercetări au fost cele de la Parța. În zona de la est de palisadă și spre capătul de sud al stațiunii, unde este o altă palisadă locuirea este continuă, pare a avea două nivele (cel timpuriu) la este de palisadă se pare că este doar nivelul târziu.

Față, însă, de ultimele etape de locuire neolitică /cultura Banatului IIIb) situația este asemănătoare și apropiată ca tehnică de construcție, fapt ce ne determină să apreciem că nu poate fi mare distanță în timp între procesele de

retardare de la Parța, din nivel IIIB ale culturii Banatului și cele mai vechi materiale Tiszapolgár.

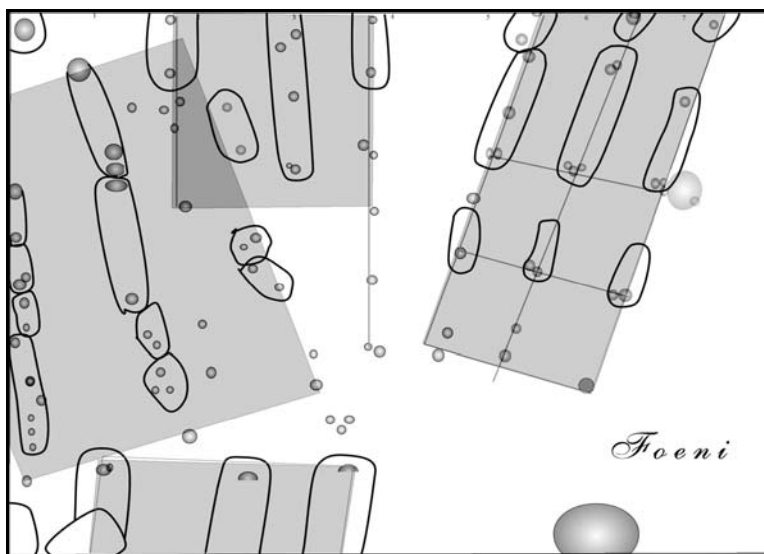

Fig.7 Foeni, cultura Petrești, grup Foeni (după Fl. Drașovean).

Complexele de locuire sunt puține și constau din grupări de chirpici (Parța I.1: 181 și urm., Fig.144-154 - nivelele 4; Parța I.2: pl. 1/1, 3-4; pl. 12/c, d,). Depunerile Tiszapolgár de la Parța se aflau și în spațiul dintre denivelările rămase de la depunerile din fazele târzii ale culturii Banatului, fără să se poată preciza dacă erau adânciri în strat sau se aflau în albieri naturale. În acest caz durata dintre depunerile Tiszapolgár și cele IIIC ale culturii Banatului nu era prea mare. Vremea și omul nu au apucat să niveleze definitiv și complet depunerile neolitice. Suprafața pe care se întinde depunerile are peste 2 ha, dar sunt în vecinătate încă alte 4 situri la distanță de 2-4 km.

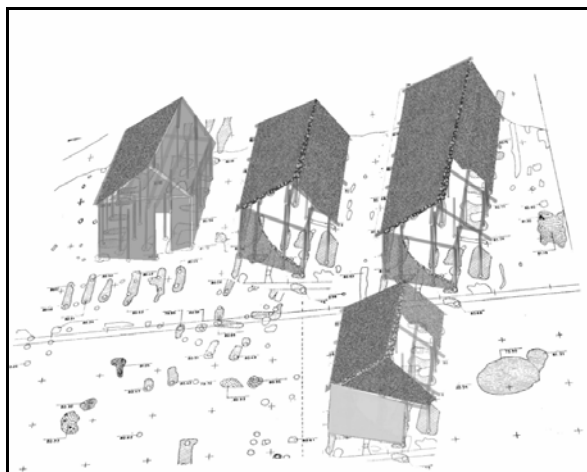

Fig.8 Model de reconstruire (Gomolava și Foeni), (reconstituire de Gh. Lazarovici)

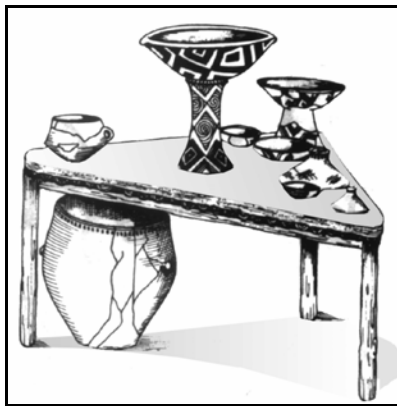

Fig.9 Reconstituiri I. Paul

Fig.10 Ghirbom, reconstituire după planul lui I. Paul

Așezări mici sunt la Dragu (Maxim 1984), Sântana, jud. Arad, un *tell* de 30 m diametru și o așezare întinsă pe 200 m (Dumitrașcu 1970: 25), în Slovacia la Lučky (1 ha) iar la Tibava peste 30 ha (Šiška 1969: 161).

În Crișana, cercetări mai importante sunt cele de la Homorodu de Sus și Carei – Cozard (Fig.12-13) unde au fost cercetate două locuințe (Iercoșan 1997: pl. 7).

Un studiu mai amănunțit al lui N. Iercoșan privind așezările acestei civilizații indică obișnuitele preferințe pentru locul de sit: ape curgătoare, izvoare, terenuri pentru agricultură și pășunat, căi de comunicație, resurse minerale (referire la cursurile de râu) (Iercoșan 1997: 62).

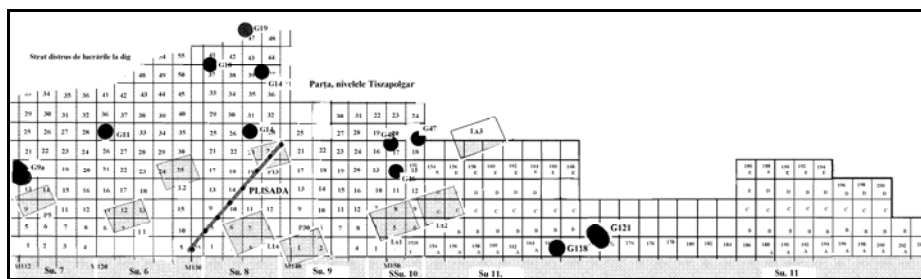

Fig.11 Parța, niv. 4, cultura Tiszapolgár, complexe de locuit.

Așezările sunt pe terase joase (Acâș, Apa, Dumbrava) sau înalte (Bobald III, VI, Cozard), promontorii de deal (Cheile Turenilor, Dăbâca, Gilău, Oarța de sus, Tăuș).

În aria sudică sunt descoperiri în formă de tell, cazul de la Sântana – *Holomb* și Arad - *Uzina de apă* (Iercoșan 1997: 64; Dumitrașcu 1973: 25 și urm.). După întinderea așezărilor N. Iercoșan le clasifică în mici (sub 1 ha până la 20 locuințe: Sântana), mijlocii 2 ha cu 30-40 locuințe, mari peste 2 ha (Homorodu de Sus, Oradea, Zalău) (Iercoșan 1997: 65).

Locuințele. La Parța, în principal, sunt două tipuri unele cu stâlpi (L1, L2), cel de-al doilea tip are șanțuri de fundație (Lx2) în ambele se pot observa influențele culturii Banatului. Din cele cercetate amintim:

- Locuința 1 de 3,5 x 2,5 m, orientată cu axa lungă pe direcția NE-SV (Parța I.2, pl. 1);
- Locuința 2 de 5 x 4 m;
- Platforma 14, cu dimensiunile de cca. 2 x 4 m;
- Platforma 30, este o grupare de chirpici și cioburi, cu dimensiunile de 3 x 2,5 m;
- Locuința X1 este o construcție cu doi pereți, având baza din pământ galben, cu dimensiunile aproximative de 3,5 x 2,5 m;
- Locuința X2 are dimensiunile de 2,5 x 3,40 m chirpiul se grupează de-a lungul pereților, care ard în picioare și chirpiul se împrăștie;
- Locuința 119 grupare de chirpici avea dimensiunile de 2 x 1,60 m și acoperea șanțul. Pe lângă și în șanțuri s-au găsit materiale Tiszapolgár. În vecinătate se afla o groapă, tot cu materiale Tiszapolgár (G118).

La Sacoșu Mare sunt 2 locuințe cu dimensiunile de 4,5 x 6 m și 5 x 6 m. Date suplimentare nu sunt.

Șanțul de fundație al peretelui, în cazul locuințelor de la Parța, este marcat din loc în loc cu stâlpi mari și adânci - deși acesta nu era atât de clar ca la locuințele anterioare, dar totuși exista. Acest șanț taie nivelul 4a, iar resturile din nivelul de călcare și dărâmare sunt la orizont 4b, ceea ce este un argument privind aspectul evolutiv al arhitecturii eneolitice de la Parța. Grupări de chirpici există spre colțurile complexului (Parța I.2: pl. 1/1,3-4), fiind datorate, foarte probabil, marilor cantități de lemne de la colțul construcției. Specific chirpiului din această vreme este amestecul cu puține resturi organice, se folosește humusul, spre deosebire de cel neolitic care este argilos cu multă pleavă, mai ales în fazele vechi. Din aceste motive nu se păstrează foarte clar structura chirpiului și nici elementele arhitectonice. Situația este valabilă pentru multe din siturile eneolitice.

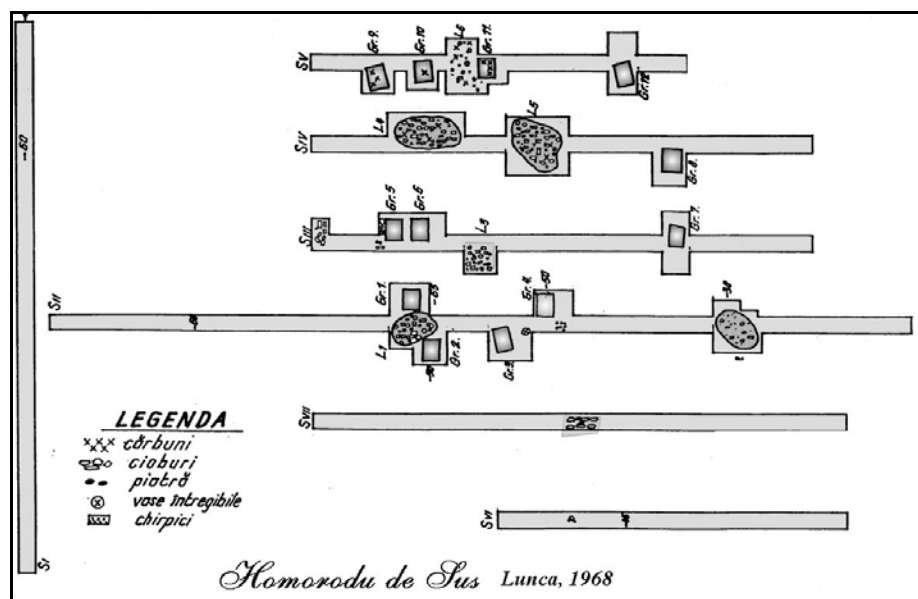
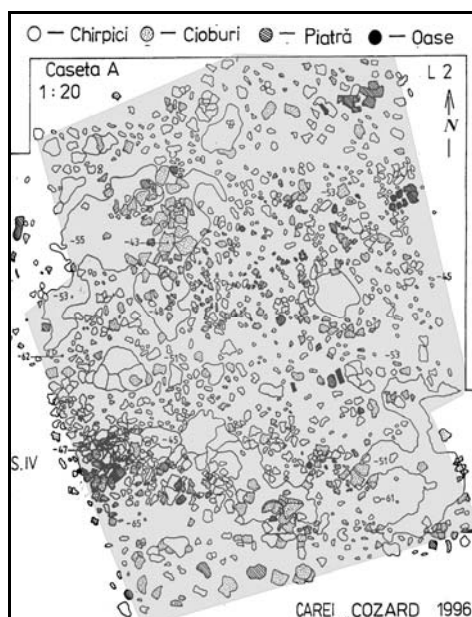
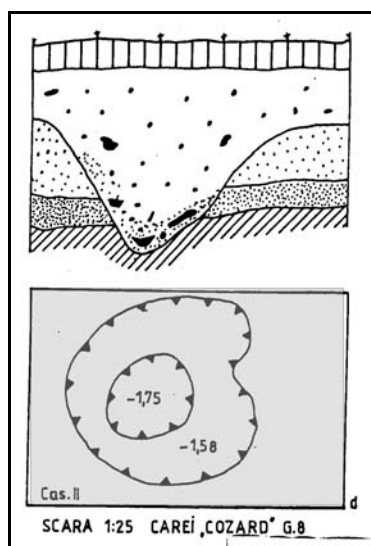

Fig.12 Homorodu de Sus, La Luncă (după N. Iercoșan).

În Crișana, la Oradea - *Salca* locuințele Tiszapolgár au dim. De 4,5 x 5,6 și 5,5 x 4,9 m (Ignat 1981: 48). În Transilvania, la Zalău – *Valea Miții* o locuință avea dimensiunea 4,5 x 3 m, la Reci (jud. Covasna) două complexe aveau 4 x 2,5 și 3 x 2,5 m. Despre cele de la Reci se spune că aveau platformă de lut ca cele cucuteniene. (Szekely 1964: 121). În Iugoslavia, la Sirig o locuință avea 10 x 5 m, iar la Tibava în Slovacia sunt de 4,5 x 11,5 m sau 10 x 12 m (Tasić 1968; Šiška 1969: 131), la Lučky erau de 3,5 x 13,6 m.

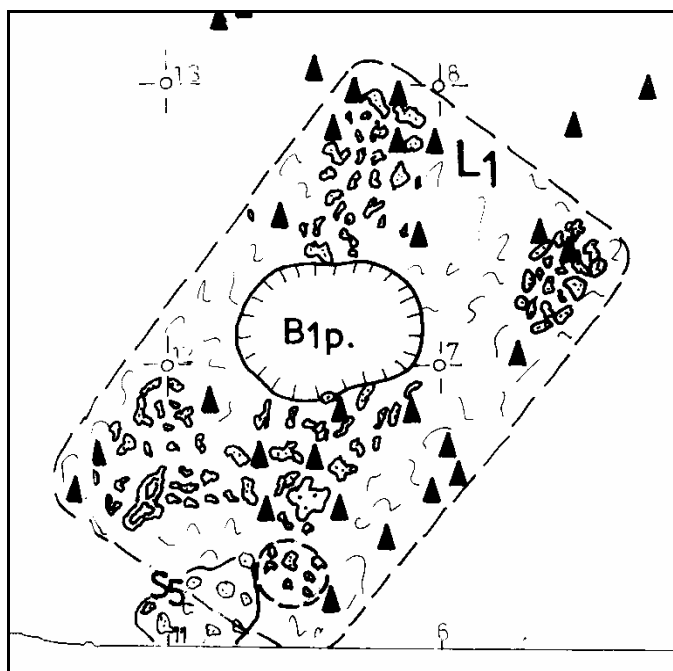

Fig.16 Parța, nivel 4, cultura Tiszapolgár, L1.

Semibordeiul. Semibordeiul 14, de la Parța (nivel 4b) are planul în forma boabei de fasole, cu marginile rotunjite, cu dimensiunile de 5,5 x 2,5 0,35 m. În vecinătatea semibordeiului se aflau gropi de stâlp. Axa lungă era pe direcția SE-NV.

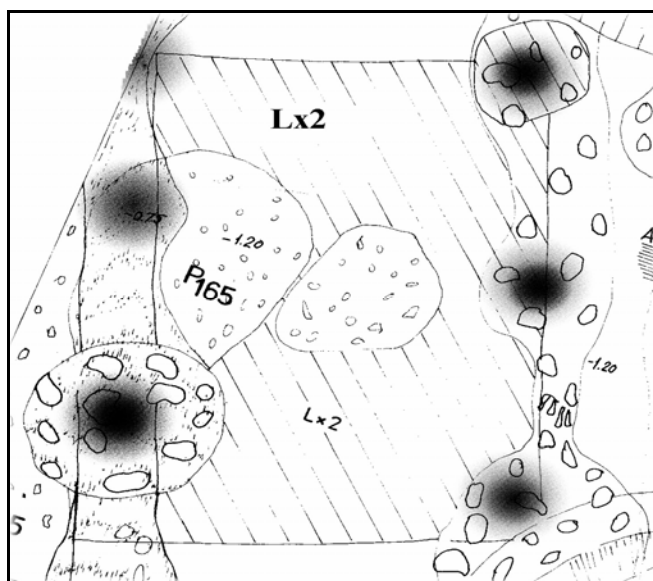

Fig.17 Parța, nivel 4, cultura Tiszapolgár, LX2.

Bordeiul. La Parța acesta are un caracter sezonier materialele fiind sărace. Au fost semnalate două complexe: bordeiul 159, *nivel 4, M.34,14 – M. 35,90*, este cu fundul drept, fără a prezenta un interes deosebit, nici ca formă, nici ca materiale; și bordeiul 162 *nivel 4, M. 26,20 – M. 28,60, a. -70-90 cm*. Are fundul drept și este străbătut de numeroase galerii și găuri făcute de animale Parța I.2, p. 190).

Bordeiele din Crișana, de la Oradea Salca au 4 x 4 x 2 m, o adâncime foarte mare (Ignat 1981: 48) pentru asemenea complexe.

Sistemele de Fortificație. La Parța au fost cercetate elemente de fortificație. Pe o lungime mai mare a fost cercetat palisada nr. 17.

Șanțulețul palisadei, (nivel 4, Su8: Parța I.2, pl. 15/2; 82/2-3), traversând în diagonală secțiunea, din c. 1 spre c. 24, pe direcția SE-NV și este un șanț de la o palisadă de lemn (Parța I.2, pl. 15/2; marcaj Ș17), cercetat pe o lungime de cca. 15-18 m. Șanțul avea forma de "U" și lățimea de cca. 30 - 40 cm (Parța I.2: pl. 16/1, marcaj ș = șanț).

Dimensiuni și profil similar aveau cele două șanțuri din așezarea V (Fig.45-46) de la Parța, precum și palisadele de la Iclod (Kalmar 1990-1991; Lazarovici 1990: 93-117; 1991: 6-8, 21, 23-24, 27-28, fig.15, coperta 4).

Șanțulețul 17b, Ș17b, nivel 4b, M. 19 (după marcajul lui Fr. Resch și C. Germann), *S12, a. -3 m până la - 3,20 – 3,40 cm*, orientat SE-NV, este situat la limita de sud a așezării, unde straturile coborau în pantă spre marginea vechiului curs de râu. Dimensiunile sunt ceva mai mari decât cele ale șanțului Ș17. Acest șanț a fost săpat dintr-un nivel Tiszapolgár mai vechi, fiind tăiat și acoperit de o groapă cu materiale Tiszapolgár târzii. Șanțul taie și stratul de cultură cu materiale târzii ale culturii Banatului (IIC - IIIA). O groapă de stâlp coboară din acest șanțuleț până la -370 cm. Această groapă ne face să ne gândim la faptul că acest șanț este al unei palisade mari din lemn, care fortifica așezarea în partea de sud, zona aflată la cca. 15 m de marginea vechiului curs al Timișului, care ocolea stațiunea pe la vest. Această palisadă, ca poziție și nivel de săpare, este cu cca. 1 m mai sus ca cele neolitice aflate în aceeași zonă, mai spre sud și care coboară la peste -4 m. Aici nivelul pământului galben este cu 1,3 m mai jos decât în zona centrală. Ne aflăm, deci, pe marginea așezării.

Fig.18 Parța S8, șanțul 17.

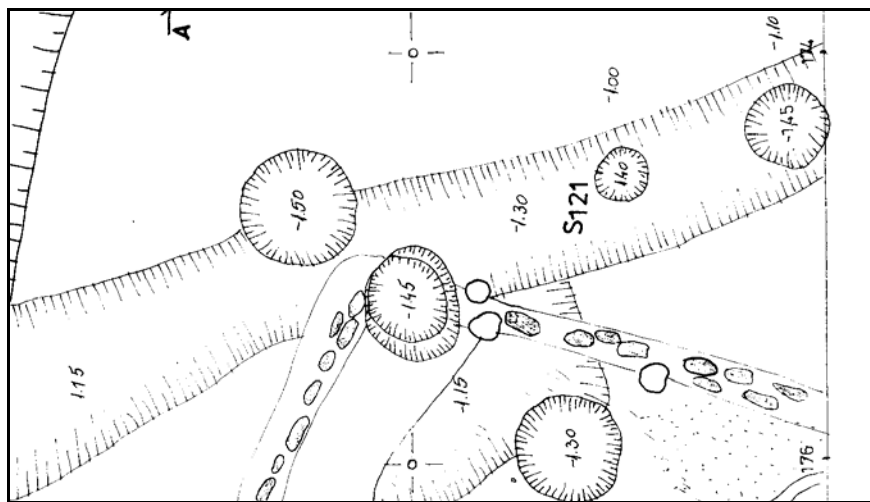

Fig.19 Parța, Su 10, șanțul 121 și bordeiul medieval.

Șanțul 121, S121, nivel 4, în Su11, c. 10-12, a. -60 -120 cm, orientat pe direcția E-V și este acoperit de colțul locuinței medievale (L111). Lățimea șanțului este de 50-60 cm. Din loc în loc, la distanță de 1,50 m, sunt găuri de stâlpi, situație similară cu palisada de la Iclod. Dimensiunile și structura seamănă cu cea a șanțului din Su8. Porțiunea foarte scurtă pe care a fost cercetat nu permite mai multe observații. În centru șanțului era o groapă mai mare, cu depunere de ofrandă având un bogat material arheologic (Parța I,2: pl. 63/11,14, 75/12).

Fortificații cu palisadă trebuie să fie mai numeroase, dar ele sunt greu de depistat. În noile cercetări de la Suplac apar asemenea sisteme în săpăturile colegilor de la Zalău. La Parța palisadele apar ca anexe la șanțuri, în interior și constituie un adevărat sistem de protecție (Lazarovici et al. 2001: 197-202).

Cultura Bodrogkeresztúr-Decea Mureșului

Originea. După mai multe opinii cultura Bodrogkeresztúr continuă evoluția din cultura Tiszapolgár (o ceramică incizată și încrustată cu alb (Vlassa apud Berciu 1960: 59; Popescu 1965: 138; Rusu 1971; Tasić 1996: 284; Roman 1973: 61, 75; Roman 1978: 219), dar acestei evoluții și se adaugă influențe sudice marcate prin vasele cu 1 sau 2 toarte (Kutzian 1972: 209; Lazarovici 1975: 14) din sud, din Sălcuța (Luca 1990b; 1999: 42) și Ariușd (Roman 1978, p. 219; Kalicz 1966: 6), după M. Garașanin ține de complexul balcano-anatolian, prin intermediu Lengyel (Garașanin 1955: 126; Garașanin 1979: 142). Cu toate acestea arhitectura stațiunilor nu denotă influențe sudice ci mai degrabă locale.

Momentul formării, în stratigrafie comparată, este după Sălcuța IIIa deoarece la Cuptoare - *Sfoge* în nivelele IIc și IIIa sunt importuri și contacte cu Tiszapolgár timpurie cât și etapa dezvoltată (Lazarovici, Munteanu 1982; Lazarovici 1981; Oprinescu 1981). După aceste orizonturi în IIIb cât și în IV sunt descoperirile Bodrogkeresztúr și orizontul cu toarte pastilate, considerat că urmează, deși pare mai degrabă o fază a culturii Bodrogkeresztúr.

Răspândirea. Aria de răspândire cuprinde Banatul de est și vest, parte din Vojvodina, Ungaria, Slovacia, Crișana și Transilvania. Descoperiri mai importante sunt cele de la Ostrovu Corbului, Pecica - *Forgaci*, Deva, ș.a. (Luca 1990, 1999).

Evoluția, cronologie, stratigrafie. Date directe de C14 nu sunt dar pe baza datărilor de la Ostrovu Corbului din nivel Sălcuța IIIb 3.310 ± 60 cu care cultura Bodrogkeresztúr sunt contemporane. Înrudită cu Bodrogkeresztúr este cultura sau grupa Decea Mureșului. Aceasta a mai purtat numele de Tisa IV sau Gornești. Datele de radiocarbon din femurul mormântului 12 și probele din colagen indică 5.380 ± 40 , iar cele din os 4.870 ± 50 BP.

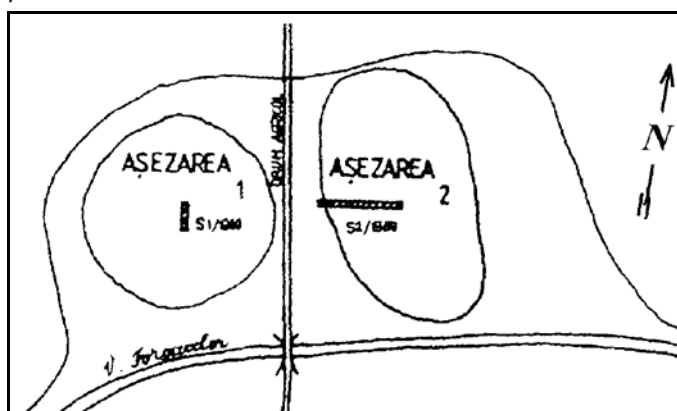

Fig.20 Pecica – Forgaci (după S.A. Luca).

Datele calibrate ar indica 4237 BC. Aceste date sunt înalte și ele ar pleda pentru sincronisme cu descoperiri neolitice târzii ca ceramica lineară de la Târpești (4.220 BC), descoperiri Dudești Vinča B-C (4.150 - 4040 BC) grupul Iclod și datările Bodrogkeresztúr timpurii. Acestea ar fi mai timpurii decât cele Iclod ceea ce ar fi nepotrivit și neconfirmat din punct de vedere stratigrafic.

Metalurgia aramei atinge apogeul în această perioadă. Despre tipurile de unelte, tehnologia lor, apartenența culturală sunt numeroase monografii pentru perioada de care ne ocupăm (Novotna 1970; Jovanović 1971; Vulpe 1973; 1975; Luca 1999: 33). Analizele pe obiectele și sursele de cupru și unele tehnologii de prelucrare efectuate de noi ne îndreptătesc să susținem că această civilizație se ocupa intens de metalurgia aramei (Lazarovici 1992a; Lazarovici et al. 1995; 1995a; Beșliu et al. 1992; 2000; Topan et al. 1996).

Așezările și Locuințele. Așezările acestei civilizații sunt situate pe cursurile de râuri dar sunt mici și nu au fost intens cercetate (Berciu 1960: 59; Rusu 1971: 5; Luca 1999: 15). De obicei apar doar câteva obiecte (Ilidia de ex. Lazarovici 1985). Asemenea situri mici sunt și Ungaria, la Tarnabad (Kalicz 1966: 4). Descoperirile sunt puse în legătură cu caracterul păstoresc al așezărilor (Luca 1999: 15). Situație aparte există la Pecica – *Forgaci* unde pare a fi o așezare dublă, uneori zisă a fi fortificată, ceea ce nu este confirmat (Luca 1999: 13).

Locuințele sunt puțin cercetate cunoscându-se colibe și locuințe de suprafață, patruleter. (Cristur, j. Harghita - Szekely 1970: 202) similare celor de la Crna Bara (Banatul de vest - Garașanin 1955: 126). Din cercetările lui Luca Sabin de la Pecica - *Forgaci* rezultă că a găsit o colibă și gropi (Luca 1999: 14). Acestea confirmă supozițiile privind caracterul păstoresc.

Bibliografie

- Brukner, B. 1980. Settlement of the Vinča Group at Gomolova. *Rad Vojvodanskih Muzeia* 26: 5-52.
- Berciu, D. 1960. voci în *Istoria României*, București: 29-40, 42-60, 71-82.
- Beșliu, C., Olariu, A., Lazarovici, Gh., Olariu, A. 1992. O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric aflate în Muzeul din Cluj. *Acta Musei Porolisensis* XVI: 97-128
- Beșliu, C., Olariu, A., Lazarovici, Gh., Olariu, A. 2000. Compositional studies of ancient copper from Romania territories. *Jornal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 204 (3): 599-605.
- Ciortea, M., Lazarovici, Gh. 1996. Corelații între metalurgia din Transilvania și Anatolia. Prelucrări din baze de date cantitative. *Acta Musei Napocensis* 33 (1): 647-664.
- Dergacev, V. 1993. Modeles d'établissements de la culture de Tripolje. *Prehistoire Europeenne* 5: 101-118.
- Dragomir, I.T. 1983. *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldenii*, București.
- Drașovean, Fl., Țicu, D., Muntean, M. 1996. *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița.
- Drașovean, Fl. 1995. in *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, Timișoara: 269-178.
- Drașovean, Fl. 1997. Die Petrești-Kultur. *Prehistorische Zeitschrift* 72 (1): 53-80.
- Dumitrescu, Vl., Dumitrescu, H., Petrescu-Dîmbovița, M., Gostar, N. 1954. *Hăbășești, monografie arheologică*, București.
- Dumitrescu, H., Lazarovici Gh. 1984. Cercetarile arheologice de la Tăuș - Deva (partea I). *Acta Musei Napocensis* XXI: 3-44;
- Dumitrescu, H., Lazarovici Gh. 1985-1986. Cercetarile arheologice de la Tăuș - Deva (partea II). *Acta Musei Napocensis* XXII-XXIII: 3-40.
- Florescu, R. 1966. Observații asupra sistemului de fortificare al așezărilor cucuteniene din Moldova. *Arheologia Moldovei* IV: 23-37.
- Garašanin, M. 1979. *Centralnobalkanoška Zona, in Praistorija Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo.
- Garašanin, M. and D. 1955. L'habitat préhistorique de Crna Bara. *Rad Vojvodanskih Muzeia* 6, Novi Sad.
- Garašanin, D. 1959. Contribution á l'étude de la fin de l'âge de métal. *Zbornik Narodnog Muzeja* 11.
- Horedt, K. 1968. Die Kupferzeit in Transilvania. *Apulum* VII (1): 103-116.
- Iercoșan, N. 1997. *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, București.
- Ignat, D. 1979. Așezarea neolitică de la Suplacul de Barcău. *Materiale și Cercetări Arheologice*: 54-54.
- Ignat, D. 1981. Descoperiri arheologice aparținând epocii neolitice pe teritoriul orasului Oradea. *Crisia* 11: 41-58.
- Ignat, D. 1998. *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara.
- Jovanović, B. 1965. Die Altere Vinča Gruppe in Sud-Banat. *Rad Vojvodanskih Muzeia* 14: 40-42.
- Jovanović, B. 1971. *Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije*, Belgrad.
- Jovanović, B. 1979. Rudarstvo i metalurgija perioda Jugoslavie. *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja* III: 27-55.

- Jovanović, B. 1982. *Rudna Glava. Najstarije Rudarstvo Bakra na Centralnom Balkanu*, Bor-Beograd.
- Jovanović, B. 1985. *Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu*. Bor-Creusot.
- Jovanović, B. 1995. Continuity of the Prehistoric Mining in the Central Balkans. *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Bor – Belgrad: 29-35.
- Jovanović, B. 1996. The First Use of Metals in the Balcans. *Actes du Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques*, Forli, 10: 57-64.
- Kalicz, N. 1966. Rézkori tele Ternabadon. *Archaeologiai Értesítő* 1: 3-19.
- Kalicz, N., Ráczky, P. 1987. Berettjoufalu - Herpály, a settlement of the Herpály culture. *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok: 105-125.
- Laszló, A. 1988. Date noi privind tehnica de construcție a locuințelor neolitice. *Arheologia Moldovei* XII: 23-31.
- Laszló, A. 1993. Așezări întărite ale culturii Ariușd-Cucuteni în sud-estul Transilvaniei. Fortificarea așezării de la Malnaș-Băi. *Arheologia Moldovei* XVI: 33-50.
- Laszló, A. 1993a. Sur les rites de fondation dans la civilisation Ariușd-Cucuteni. paper presented with the occasion of the *Symposium Manifestations religieuses ches les tribus Cucuteni-Tripolie*, Institute of Archaeology, Iași, June 1993.
- Lazarovici, Gh., Stratan, I. 1973. Așezarea neolitică de la Homojdia. *Acta Musei Napocensis* 10: 455-464.
- Lazarovici, Gh. 1975. Despre eneoliticul timpuriu din Banat. *Tibiscus* 4: 9-31.
- Lazarovici, Gh. 1976. Über das fruhäneolithikum im Banat. *Istraživanja* 5: 79-90.
- Lazarovici, Gh. 1977a. Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj – Napoca. *Acta Musei Napocensis* 14: 7-35.
- Lazarovici, Gh. 1977b. Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei. *Tibiscus* II: 211-230.
- Lazarovici, Gh. 1981. Importuri Tiszapolgár in așezarea sălcuțană de la Cuptoare - Sfogea. Contribuții la legăturile culturale și cronologice ale culturilor Sălcuța și Tiszapolgár. *Banatica* 6: 35-41.
- Lazarovici, Gh. 1983. Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár in România. *Acta Musei Napocensis* 20: 3-21.
- Lazarovici, Gh. 1985. Noi descoperiri Bodrogkeresztúr in Banat. *Banatica* 4.
- Lazarovici et al. 1985. Complexul neolitic de la Parța. *Banatica* 8: 7-71.
- Lazarovici, Gh. 1986. Neoliticul târziu din nord-vestul României. Sălajul, Clujul, Bihorul. *Acta Musei Porolisensis* 10: 15-46.
- Lazarovici, Gh. 1987. „Șocul” Vinča C in Transilvania, *Acta Musei Porolisensis* 11, p. 37-38.
- Lazarovici, Gh., Kalmar, Z. 1987. Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985. *Apulum* XIV: 9-39.
- Lazarovici, Gh., Kalmar, Z. 1988. Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania 1986. *Apulum* XXV: 9-47.
- Lazarovici, Gh., Kalmar, Z. 1990. Șantierul arheologic Iclod. (Campania 1987). *Apulum* XXVI: 55-68.
- Lazarovici, Gh. 1990. Über das neo- bis aneolithisch Befestigungen aus Rumänien. *JahrMittDeutsch Vorgeschichte* 73: 93-117.
- Lazarovici et al. 1991. *Sanctuarul neolitic de la Parța*, Timișoara: 1-21.

- Lazarovici, Gh. 1992. O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în Muzeul din Cluj. *Acta Musei Porolisensis* 16: 97-128.
- Lazarovici, Gh., Kalmar-Maxim, Z. 1993. Săpăturile arheologice de la Iclod (Campania 1988). *Apulum* XXVII-XXX: 23-57.
- Lazarovici, Gh., Maxim, Z. 1994. Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1993. *Acta Musei Napocensis* 31 (1):p. 325-339.
- Lazarovici, Gh. 1994. Der Vinča C-Schock im Banat. *Relations Thrako - Illyro - Helleniques*, Bucharest: 62-100.
- Lazarovici et al. 1994. Complexul neolitic de la Parța. *Analele Banatului* III: 106-134.
- Lazarovici, Gh., Maxim, Z. 1995. Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1994. *Acta Musei Napocensis* 32 (1): 507- 535.
- Lazarovici, Gh., Pop, D., Beșliu, C., Olariu, A. 1995. Concluzions to the Geochemical Analyses of Some Copper Sources and Objects. *Acta Musei Napocensis* 32 (1): 209-230.
- Lazarovici, Gh., Meșter, M., Dascălu, L. 1995. Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică. *Acta Musei Napocensis* 32 (1): 537-574.
- Lazarovici, Gh., Maxim, Z., Drașovean, Fl. 1995. Săpăturile arheologice de la Parța. Campania din 1990. în *Analele Banatului* IV (1): 3-44.
- Lazarovici et al. 1996a. Șantierul arheologic Fundătura. *Acta Musei Napocensis* 33 (1): 301-321.
- Lazarovici et al. 1996b. Șantierul arheologic Țaga. *Acta Musei Napocensis* 33 (1): 323-352.
- Lazarovici et al. 1997. Șantierul arheologic Țaga. Campania din 1996. *Acta Musei Napocensis* 34 (1): 691-702.
- Lazarovici, Gh. et al. 2000. Descoperirile Cucuteni-Ariuşd de la Păuleni. *Angustia* 5: 103-130.
- Lazarovici, Gh. 2000. The main Problems of the cultural Complex CCTLNI. *Analele Banatului* VII-VIII: 35-52.
- Lazarovici et al. 2001 = Parța I.1; Parța I.2 - Lazarovici, Gh., Drașovean, Fl., Maxim, Z. *Parța. Monografie arheologică*, Vol. 1.1 341p; vol. 1.2, 115 pl, 137 fig., "Waldpress", Timișoara.
- Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.-M., Hriban, C. 2001. Șantierul arheologic Ruginoasa. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001*: 272-273.
- Luca, S. A. 1990. *Despre cea mai timpurie fază a culturii Bodrogkeresztúr în România. Studia Tracologica*, 10, p.
- Luca, S. A. 1994. *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul Banatului și Transilvaniei. Cultura Bodrogkeresztúr în România*, teză de doctorat, UBB, Cluj-Napoca.
- Luca, S. A. 1997. *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României - Cultura Bodrogkeresztúr*, Alba Iulia.
- Luca, S. A. 1998. *Libcova -Ornița, Târgoviște*.
- Mantu, C. M. 1998. *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț.
- Mantu, C. M. 2000. Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic. *Analele Banatului* S.N. VII-VIII (1999-2000): 75-105.
- Marchevici, Vl. 1981. *Pozdnie Tripolskie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău.
- Marinescu, Fl. 1969. *Așezări fortificate neolitice din România. Studii și Comunicări Sibiu* 14: 7-32.

- Marinescu-Bîlcu, S. 1993. Les Carpates Orientales et la Moldavie. *Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale*, ERAUL, Liège: 191-241.
- Marinescu-Bîlcu, S. 1974. *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.
- Maxim, Z. 1984. O așezare Tiszapolgár la Dragu. *Acta Musei Porolisensis* VIII: 106-108.
- Maxim, Z. 1999. *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca.
- Maxim-Kalmar, Z. 1991. Sinteze Iclod-Petrești. *Cultura Vinča in România*, Timișoara: 137-138.
- Monah, D. 1991. L'exploitation du sel dans les Carpathes Orientales et ses rapports avec la culture Cucuteni-Tripolie. *Le Paléolithique et le Néolithique*, Iași: 387-400.
- Monah, D. 1992. Les villages de la civilisation de Cucuteni-Tripoly en Roumanie. Typologie et organisation interne. In Mondant, C. et Richard A. (eds) *Habitat et l'occupation du sol à l'âge du Bronze en Europe*, Editions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Paris: 391-406.
- Monah, D., Cucos, Șt. 1985. *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași.
- Müller-Karpe, H. 1968. *Handbuch der Vorgeschichte I*, München.
- Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte II Jungsteinzeit*, München.
- Nestor, I. 1957. Raport despre sondajele de la Leț-Vârhegy. *Materiale și Cercetări Arheologice* III: 59-63.
- Novotna, M. 1970. Die Äxte und Beile in der Slowakei, München. *PrehBonyefunde* IX (3).
- Ottaway, N. 1996. Technological and Social Basis for Early Prehistoric Copper Procurement and Production in Europe. *Actes du Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 10, Forlì: 51-56.
- Passek, T., Černýš, E. K. 1963. Pamjatniki kul'tur linejno-lentočnoj keramiki na teritorii SSSR. *Materiali i issledovania po arheologii SSR* 166: 117-130.
- Paul, I. 1965. Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianu de Jos. *Studii și Comunicări Sibiu* 12: 5-20.
- Paul, I. 1967. În legătură cu problema locuințelor de suprafață cu platformă din așezările culturilor Petrești și Cucuteni – Tripolie. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XVIII (1): 3-24.
- Paul, I. 1969. Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba. *Studii și Comunicări Sibiu* 14: 33-89.
- Paul, I. 1992. *Cultura Petrești*, București.
- Paul, I. 1995. *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenburgen*, Alba Iulia.
- Pernicka, E., Begemann, F., Schmidtt-Strecker, S., Todorova, H., Kuleff, I. 1997. Prehistoric Cooper in Bulgaria. *Eurasia Antiqua* 3: 41-180.
- Petrasch, J. 1986. Typologie und Funktion neolithischer ofen in Mittel- und Südosteuropa. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 18:....
- Popescu, D. 1965. Asupra începuturilor epocii bronzului în România. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XVI (3): 587-605.
- Roman, P. 1973. Modificări structurale ale civilizațiilor eneoliticului final din regiunea carato-pontico-danubiană. *Banatica* 2: 57-77.
- Roman, P. 1978. Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* XXIX (2): 215-221.
- Roska, M. 1942. *Erdely régészeti repertoriuma*, Cluj.
- Rusu, M. 1971. *Cultura Tisa. Banatica* 1: 77-83.

- Schier, W. 1996. The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type site. *The Vinča culture, its role and cultural connections*, Timișoara: 141-162.
- Settlements Patterns 1995. *Settlements Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Milenium B.C.*, Verona Layise.
- Šiška, S. 1968. Die Tiszapolgár – Kultur in des Slowakei. *Slovenskaia Archaeologia* 16 (1): 153-164.
- Székely, Z. 1964. Descoperiri din eneoliticul târziu din așezarea de la Reci. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XV (1): 121-126.
- Székely, Z. 1970. Contribuții la cunoașterea prelucrării metalelor la începutul epocii metalelor în sud-estul Transilvaniei. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XXI (2): 201-209.
- Székely, Z., Bartok, B. 1979. Cuptoare de ars oale din așezarea neolitică de la Ariușd. *Materiale și Cercetări Arheologice* 55-57.
- Székely, Z. 1996. Locuințe și cuptoare de olar eneolitice la Ariușd. *Acta Musei Napocensis* 33 (I): 21-222.
- Tagung Befestigte 1990. International Symposium: *Tagung über 'Befestigte neolithische und äneolithische Siedlungen und Pläpze in Mitteleuropa,' Halle (Saale)*, 1988. In *Jahrschrift für die Vorgeschichte der sachsich-turingischen Lander* 73, Halle/Salle.
- Tasić, N. 1968. Les groupes culturels énéolithiques et la tradition néolithique. *Neolit Centralnog Balkana*, Belgrad: XXXI-XXXIII.
- Tasić, N. 1979. Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr kultura. *Praistorija Jugoslovenskaia Zemlja* III: 87-113.
- Todorova, H. 1992-1995. Die Entwicklung des Neolithischen bis Frübronzezeitlichen. *Symp. Settlement patterns*, Verona/Lazise, *Mem Museo Civ.St.Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo*, 4: 45-50.
- Todorova, H., Vaisov, I. 1993. *Novo - kamennata epoha v Bulgaria*, Sofia.
- Topan, G., Lazarovici, Gh., Balint, A. 1996. Despre analizele metalografice ale unor topoare de aramă și cupru arsenic. *Acta Musei Napocensis* 33 (1): 646, 4. Pl.
- Tringham R., Brukner, B., Kaiser, T., Borojević, K., Bukvič, L., Šteli, P., Russell, N., Stevanović, M., Vojtek, B. 1992. Excavationa at Opovo, 1985-1987: Socioeconomic Change in the Balkan Neolithihic. *Journal of Field Archaeology* 19 (3): 351-386.
- Ursulescu, N. 1977. Exploatarea sării de saramură în neoliticul timpuriu în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* XXVIII (3): 307-317.
- Vlassa, N. 1976. *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj-Napoca.